

CANTEMIR – KÉT VILÁG KÖZÖTT

Két világ határán, egyrészt az ortodox Kelet és a középkori Nyugat hagyományos, másrészt a racionalizmus hajnalának új szemléletmódja között Dimitrie Cantemir képviseli a XVII. század végi délkelet-európai gondolkodó típusát. Igazi reneszánsz egyéniség, munkásságában teljesednek ki a török fennhatóság korának legégetőbb kérdései. „Mialatt ti a végtelent ostromoljátok, én megállok a végesnél — mondja közel két évszázaddal korábban Cosimo di Medici —, ti létrátokat az égnek támasztjátok, míg én a talaj mélyébe szúrom, hogy ne rugaszkodjak olyan magasságba, ahonnan könnyen lebukhatok.“

A körülményektől kényszerítve, Dimitrie Cantemir paradox módon e két véglet között teremt egyensúlyt. Medici korholó szavai nem érintik a kontinensnek ezt az elmaradottabb részét, mely tulajdonképpen a Nyugat számára biztosítja a reneszánsz virágzásához szükséges nyugalmat. Dimitrie Cantemir, ragaszkodva az ortodoxizmus kötöttségeihez — melyek az idegen elnyomás körülményei közt a nemzeti hagyományok megőrzéséhez szükségesek — a világi gondolkodás tiszta győzelmét hirdeti. A végső győzelem, Anton Pannék elszakadása a vallásos ideológia gyámságától, tulajdonképpen Cantemir korában érlelődött, mikor Neagoe Basarab hagyományainak szellemében Nicolae Iorga szerint „humanista gondolkodó lép a román trónra, a Késő-Bizánc e fellegvárából irányítva az ortodox világ politikai és vallásos életét“. A fiatal fejedelem még a bizánci műveltségben gyökerező fanaroszi Görög Akadémián kerül kapcsolatba a klasszikus görög—latin műveltséggel, a török kultúrával (aminek ékesszóló bizonyítéka a *Korán*hoz írt széljegyzetei és *A Török Birodalom történetének utalásai*), de megismerkedik az új humanista eszmékkel is. Nem véletlen, hogy épp e kelet-európai fellegvárban lép érintkezésbe Nyugat a keleti műveltséggel. A katolikus és protestáns eszmék terjedése aláassa a birodalom alapjait, jóllehet nem arat elsőpró győzelmet. Ekkor már a kor nem egy gondolkodója felfigyel a török félhold hanyatlására. Másfelől a pán-ortodox reakció sajátos szellemi pangáshoz vezet. Így magyarázható a cotnari-i Eraclid Despotul iskolájának kudarca (1561—1563). Az 1642-es iasi-i zsinat célkitűzése az ortodox erők mozgósítása volt a katolikus befolyás ellen, s ez lényegében a bizánci humanizmus — bár anakronisztikus, de még mindig szükséges — megerősödéséhez vezetett. Így aztán természetes, hogy a konstantinápolyi iskola „hibás“ szűrőjén át az egész Balkán-félszigetre, s főként a fejedelemségekbe — részben a nyugati vallási reformok közvetítésével — behatolt a politikai függetlenség régi eszméjének jótékony áramlata. Ebben az összefüggésben a Trei Ierarhi iskola (1640) képviseli nálunk a keleti és nyugati kultúrhatások keveredését, ahol a nyugati befolyás — ismét csak a Kelet szűrőjén át — „a humanizmus késői, sajátosan délkelet-európai formájában jelentke-

zik". Ez az a korszak, melyben „a török fennhatóság alá került hanyatló Bizánc” világának hosszas agóniája a végéhez közeledik, s ezzel a folyamattal párhuzamosan megindul a „kulturális újjáéledés”. A pillanatnyi egyensúly időszaka ez, mikor a Moldvai Iskola „formájában humanista és lényegében antihumanista, azaz a klasszikus görög—latin műveltség-ből táplálkozik, de ugyanakkor a keresztény egyház dogmáiban gyökerező ideológiát vallja magáénak...” (Dan Bădărău).

A helyi délkelet-európai humanizmus alkotóelemei félreismerhetetlenül jelentkeznek Neagoe Basarab parainéziseiben, és elmélyült formában szintetizálódnak Cantemirnél. Annál is inkább, mivel — amint azt Cleobule Tsourkas *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans* (1570—1646) című művében megállapítja — a fejedelem korában „a korüdaleoszi filozófia a balkáni népek kultúrájának közös értékeként” a balkániság lényegének kifejezője. A félsziget társadalmi és művelődési életének alapvető jegyeit (ortodox vallás, török fennhatóság és görög kultúra) Teophülosz Korüdaleosz a keresztény Kelet reneszánszának elemeivel egészíti ki. Az új filozófia adja a görög felsőfokú iskolák sajátos „balkáni jellegét” (Nicolae Iorga). A kor nagy tanítómesterei — Korüdaleosz, Kakavelász, Karüophülosz és sokan mások —, akik közül egyesek bejárták a nyugat-európai főiskolákat, valamint a fiatal Cantemir is, a fentebb említett kölcsönhatások kiegyenlítődéésének jegyeit hordozzák. A *Divan* szerzőjének nagyfokú szellemi rugalmasságáról tanúskodik az a tény, hogy „az ortodox szellem szélsőséges képviselőinek írásait figyelmen kívül hagyja”. És mégis, „ezeknek a gondolkodóknak a görög nyelvű ortodoxia jelentette a műveltség Délkelet-Európában egyetlen lehetséges, járható útját” (Virgil Căndea).

Bár a két civilizáció uralkodó jegyei összefonódnak Cantemirnél, Moldva fejedelmeként, a latinságát igazolandó (lásd: *Descriptio Moldaviae* és a *Krónika*), mint ideológus „uralkodói gyakorlatában” megtagadja a szláv-bizánci örökséget (Nicolae Iorga). Orientációja végül is határozottan Nyugat felé irányul: útja — a diplomaták Isztambuljától Nagy Péter nyugatiasodó Oroszországáig — eszmei fejlődésének egyenes vonalát tükrözi. Nem túlzó-e vajon ez a következtetés? A jelenkori történettudomány szerint, mely nem túlzottan elnéző Moldva hajdani fejedelme iránt, nyilvánvalóan nem, különösen ha munkásságát összehatásában ítéljük meg. Annál meglepőbb viszont — épp ennek a fejlődésnek végső állomásaként — a fejedelem orientalisztikai munkássága, mely még inkább kiemeli a tudós világának két meghatározó koordinátáját. Ez a tény nyilvánvalóvá válik, ha figyelembe vesszük művelődési és tudományos arculatának eredeti összetevőit, keleti és nyugati forrásait, amelyeknek eredetét a kutatók még nem tisztázták teljes egészében. A *Divan* például a dioptrai Philipposz Monotroposz (XI. század) értekezésein alapul, s ez a forrásanyag lényegesen közelebb áll „a testről és lélekről alkotott általános felfogásához” (Virgil Căndea). Némi körütekintő óvatossággal arra a következtetésre juthatunk, hogy a *Divan* a Test és Lélek közti disputák műfajához tartozik „amélkül, hogy a fentebbi írások bármelyikéhez való tartozás megállapítható volna” (uő.). Ez az álláspont annál is inkább indokolt, mivel az *Alexandria*, *Istoria Troadei*, *Mărgăritarele* (Ioan Hrisostom), valamint a Ioan Climax és

Saadi műveiből kiemelt részletek, bár számszerint kisebb mértékben, de szerveesebben illeszkednek be Cantemir írásaiiba, mint Neagoe Basarab *Intéseibe*, s szorosabban kapcsolódnak a *Persicarum rerum historia in XII libros descripta* (Pietro Bizzari), *Stimuli virtutum ac fraena peccatorum* (A. Wsowatius) vagy a *Venatio Scientiarum* (Van Helmont) típusú humanista művek utalásaihoz. A cím mégis egyértelműen utal az arab irodalom „divan“-jainak *gyűjteményes és ítélkező* jellegére, amelyek a fejedelem nyilvánvalóan ismert. Jóllehet *A Török Birodalom történetében* — magától értetődően — a keleti források vannak túlsúlyban, eredetük nehezen meghatározható. „A török és keleti források eredetének kérdése — M. Guboglu szerint — még nem tisztázott. Tisztázásuk főként a larisszai Saadi *Synopsis Historiarum* című kéziratának a feltárásától függ, amely szerzőnk legfontosabb forrásanyaga“, valamint azoknak a forrásoknak a tanulmányozásától, amelyeknek hitelességét indokolatlan módon sokan kétségbe vonták. „Sokkal szívesebben támaszkodom a török forrásokra, mint más, esetleg pontosabb és tájékozottabb szerzőkéire“ — vallja, mintegy öngazolásképpen, Cantemir *A Török Birodalom történetének* bevezető soraiban. A különféle merész feltételezések csak még inkább bizonyítják a tudós munkássága iránti érdeklődést. A fejedelem filozófiájának szentelt kiváló művében (*Filozofia lui Dimitrie Cantemir*. București, 1964) Dan Bădărău például azt vallja, hogy a *Hieroglifikus történet* közelebb áll Procopius *Titkos történetéhez*, mint Heliodorosz *Etiópikáihoz*, mely lényegében egy „eromainosz“ (azaz szerelmi történet). Ez utóbbival való rokonsága csak szerkezeti felépítésében jelentkezik (az elbeszélés elejét Cantemir — Heliodoroszhoz hasonlóan — művének közepébe iktatja, „aşa eu urmele lui Iliodor scriitorul Istoriei Ethiopiceşti călcind“), és nem tartalmában, a fejedelem *Történetének* ugyanis határozott társadalmi és politikai színezete van. Más keleti forrásmunkák hatását viszont nem lehet kétségbevonni. Így a szinte önálló elbeszélésként beiktatott hosszas kitérők a XV. századtól a török irodalom eszköztárának kellékei. Ha idesoroljuk Laonikosz Halkokondülasz nevét is, akinek *A görög Birodalom hanyatlása és a török megszilárdulása* című munkája még a nyugati példaképek előtt felhívja a fejedelem figyelmét a történelem ciklikus fejlődésének elméletére, kiegészül e lenyűgöző török, keleti és bizánci műveltségről alkotott képünk, melyből nem hiányozhat az 1700-ban keletkezett *Kis logikai értekezés* forrásanyaga sem.

Túl azonban a iorgai Cantemir-kép „hercegi palástjának“ festői lobogásán, túl a részben még feltáratlan források pusztá felsorolásán, a filológusi és történetírói mivesség ad maradandó csillogást a nagy hazafi és gondolkodó életművéből összeállt mozaik-köveknek.